

PAPER DETAILS

TITLE: Iran Dis Politikasinda Lider'in Etkisi: Iran Nükleer Krizi

AUTHORS: Fuat AKSU,Hazar VURAL JANE

PAGES: 21-47

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/747578>

İran Dış Politikasında Lider'in Etkisi: İran Nükleer Krizi

Doktora Hazar Vural JANE

Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler
Anabilim Dalı hazarvural@gmail.com

Doç. Dr. Fuat AKSU

Yıldız Teknik Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü,
fuataksu@tfpcrises.org

ÖZ

Modern İran tarihinde önemli bir dönüm noktası olan 1979 Devrimi, Şah M. Rıza Pehlevi Dönemi'nde uygulanan merkeziyetçi katı politikaların sonucu olarak kabul edilmektedir. Söz konusu dönemdeki reformlar halkın çeşitli kesimlerinde rahatsızlığa sebep olmuştur. Çoğulcu anti-monarşik halk hareketi olarak başlayan süreç daha sonra İslam Devrimi'ne evrilmiştir. İslam Devrimi monarşiyi yıkmış fakat dini liderin merkezde olduğu teokratik bir rejimi beraberinde getirmiştir. İran İslam Cumhuriyeti ilan edildikten sonra Ayetullah Humeyni, Ulemanın karar alma mekanizmalarında yer aldığı yeni anayasayı hayata geçirmiştir. Bu bağlamda, bu çalışmada öncelikle Devrim'e giden süreçte yaşanan önemli gelişmeler ele alınacaktır. İkinci bölümde, Velayeti Fakih kavramı, İran İslam Cumhuriyeti'ndeki kurumlar, karar alma mekanizmaları ve Lider'in sistemdeki yeri anlatılacaktır. Son kısımda ise nükleer krizin tarihsel seyri ve nükleer politikaların değişimi üzerinden dört Cumhurbaşkanı ile çalışmış, asıl karar birimi olan Lider Seyyid Ali Hüseyin Hamaney'in¹ etkisi ortaya konulacaktır. Ayetullah Hamaney nükleer kriz süresince farklı siyasal eğilimleri olan Cumhurbaşkanı ile çalışsa da, İran için genel siyasi karar çerçevesini çizerken en pragmatist olanı tercih etmekte ve dönemin getirdiği iç ve dış baskılar sonucunda karar almaktadır. Bu noktada, Liderlik özellikleri açısından Hamaney için devrimin bireyi olduğu göz ardı

¹ Makalenin devamında Ayetullah Hamaney olarak devam edilecektir.

edilmeden, hem uhrevi hem de dünyevi alanla da yakından ilgili bir karar birimi olduğu savunulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Lider, İran Dış Politikası, Karar Alma, Ulema, Nükleer Kriz.

The Effect of Leader in Iran's Foreign Policy: Iran Nuclear Crisis

ABSTRACT

1979 Revolution which was one of the important milestones in modern Iran history, was regarded as results of strict centrist policies in Shah M. Reza Pehlevi period. Reforms in the aforementioned period disturbed some parts of society in Iran. The process that began as pluralist anti-monarchic popular movement evolved into the Islamic revolution. Monarchy was collapsed but religious leader centered theocratic regime was brought along Islamic Revolution. After Islamic Republic of Iran had been proclaimed, Ayatollah Khomeini adopted new constitution in which Ulema took part decision making mechanism. In this context, primarily some important political developments in revolution process will be discussed in our study. In second chapter, Vali-e Faqih concept, institutions of Islamic Republic of Iran, decision making mechanisms and place of Religious Leader in political system will be clarified. In last chapter, historical backround and changing policies of Nuclear Crisis will be revealed via effects of main decision-making unit Religious Leader Ali Khamenei who worked with four different presidents. Even Ali Khamenei worked with Presidents whose political tendencies were different, he chose the most pragmatic way for Iran and made decisions within the frame of cyclical internal and external pressures. At this point, without being ignored that Khamenei is a revolution individual, it will be proponed that Religious Leader is a decision-making unit being closely related both secular and ethereal area.

Key Words: Leader, Iranian Foreign Policy, Decision Making, Ulema, Nuclear Crisis.

GİRİŞ

İran İslam Cumhuriyeti, Cumhuriyet rejimiyle yönetilen diğer devletlerden daha farklı bir siyasal sisteme sahiptir. İran'da rejim, kendine özgü yapısıyla farklı bir karar alma sistemiyle çalışmaktadır. 1979 İslam Devrimi sonrası oluşturulan söz konusu rejim, kendine

özgürlüğünü, Velayet-i Fakih makamıyla, Lider'in varlığında somutlaştırmıştır.² Bu bağlamda, İran'da Lider, politika belirleyicisi, ordunun başkomutanı, temel konularda uzlaştırıcıdır. Günümüzde, İran dış politikasında nihai karar alıcı dini lider Ayetullah Hamaney'dir. Uluslararası sistemin yapısını ve devlet içi özellikleri bir arada okuyan ve bir dış politika çıktısı belirleyerek cevap üreten de yine odur. Bu açıdan İran'ın dış politika kararlarını anlamak; aynı zamanda, dini liderin uluslararası sistemin yapısını ve ülke içi kısıtlamaları nasıl okuduğuna ve onlara nasıl bir cevap ürettiğini anlamaya bağlıdır.

Bu çalışmada, İran'da Lider'in İran'ın nükleerleşmeye ilişkin dış politika kararlarını hangi öncelikler doğrultusunda ve hangi karar yapı ve süreçlerini işleterek siyasa dönuştürmüş olduğu tartışılacaktır. İran'daki siyasal karar yapı ve süreçlerindeki farklılaşmanın yaratmış olduğu kendine özgü dikkate alındığında ruhani lider ile siyasi sorumlu aktör arasındaki ilişkinin sınırları izlenecek siyasanın niteliğine, uygulamasına yansımaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde ruhani lider ile siyasi sorumlular arasındaki koordinasyon ve işbirliğinin kararlardaki yansımaları ilgili kararın rasyonelliğini anlamamızı kolaylaştırabilir. Diğer bir ifadeyle İran'daki karar yapısı ve bu yapının kendine özgüğü acaba İran karar biriminin çoklu otonom aktör tanımlanmasına imkân vermekte midir? Yoksa Lider'in sistem/yapı içerisindeki görev, yetki ve sorumlulukları dikkate alındığında siyasal sorumluların da üzerinde etkili olduğu bir baskın lider özelliği mi hakimdir? Bu sorular özelinde İran'daki siyasal karar biriminin somut olarak İran'ın nükleerleşmeye ilişkin temel tercih ve siyasalarında ruhani liderin etkisi sorgulanabilecektir. Diğer yandan çalışmada "Lider" in farklı uluslararası sistem koşullarında İran'ın nükleer siyasasındaki değişim/dönüşüm/evrilmeyi nasıl etkilediği de analiz edilebilecektir. Nitekim "Lider" in izlemiş olduğu siyasanın mutlak doğrulara sahip olup olmadığı ve/ya izlenen siyasanın pragmatik bir karar özelliği gösterip göstermediği "Lider" in dış politika davranışlarını değerlendirebilmemiz açısından ayrı bir önem taşımaktadır.

Modern İran Tarihinde Bir Kırılma Noktası Olarak "1979"

İran'da dini liderin dış politikada olduğu gibi tüm sosyal, siyasal alanda meşruiyetini nereye dayandığı ve gücünü nereden aldığını anlamak için İslam Devrimi'ne giden süreç,

² Fakihin vesayet ve yönetim yetkisine sahip olduğu "Velayet-i Fakih" sistemi, "Lider"lik makamı, "Rehber"lik makamı olarak da geçmektedir. İran'da "Lider" için kullanılan "*Rehber-e Engelab*", "Devrim Rehberi" anlamına gelmektedir. Çalışmamızda Rehber yerine Lider sıfatı tercih edilmiştir.

İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve anayasal çerçevesine bakmak gerekir. 1979 İslam Devrimi sonrası İran'da uygulamaya geçirilen kurumların dayanakları dikkate alınmadığında Liderlik makamı salt bir dini-sosyal statü olarak anlaşılabileceğinden, makamın gücü tam olarak idrak edilmeyebilir. Oysa Liderlik bürokratik bir yapının çok ötesindedir. İran'da yetkileri anayasa çerçevesinde ayrıntılı tanımlanmış olan bu makam, yasanın da ötesinde fiiliyatta sorgulanmayan bir denge kurumu olarak da tanımlanabilir. Nitekim Liderlik makamı, gücünü mezhebi temelde, İslam Devrimi sonrası Ayetullah Humeyni tarafından uygulamaya koyulan bir mertebeden almakta ve sorgulanamaz konumdadır.³

İran'da Liderlik makamının anayasal olarak inşası devrim sonrasında olmuştur. Ancak İran sosyal ve siyasal yaşamında ruhani liderin etkisi güçlü tarihsel kökenlere sahiptir. Farklı dönemlerde bu etkinin yükselişte olduğu ve görünür kılındığı olaylar olmakla birlikte tersine bu etkinin baskı ile gözden uzaklaştırdığı zamanlar da söz konusudur. Bu açıdan bakıldığında İran sosyal-siyasal yaşamındaki meydan okumalar ruhani liderin etki ve rolünün şekillenmesine katkıda bulunmuştur. Monarşik dönemde sosyal-siyasal meydan okumalar ve farklı iktidar odakları arasındaki mücadele bunun somut örneği sayılabilir. Gerçekte bu meydan okumalar 1979 İslam Devrimi'nin de tetikleyicisi olarak kabul edilebilir. Bu bağlamda Rıza Şah'ın Ak Devrimi, bir başka deyişle halk üzerindeki merkeziyetçi, katı reform uygulamaları, öte yandan ABD ile yakın ilişkileri ve İsrail⁴ ile dolaylı yoldan da olsa ilişki kurulmasına halkın tepkisi İran'ı devrime götüren sebeplerden en temel olanlarıdır.

Devrim öncesi siyasal durumun rejim kurumlarına etkisi olduğu kadar, Ayetullah Humeyni'nin hayata geçirdiği yönetim şekli de, Ulemanın sistem üzerindeki vesayetine doğrudan etki etmiştir. İran İslam Devrimi, İslam Cumhuriyeti'nin öncekinden tamamen farklı, teokratik ve yarı demokratik, kendine özgü bir yapı olarak kurulmasını sağlamıştır. Anti-monarşik ve baskı karşıtı bir şiarla başlayan İran Devrimi, İran İslam Cumhuriyeti'ne dönüştüğünde devrime katkıda bulunan gruplar arasında temel güç mücadelesi ve görüş ayrılığı anayasanın yapılması sürecinde yaşanmıştır. İran Anayasası ülkedeki yönetsel güç dağılımını ve görevleri, yetkileri, sorumlulukların sınırlarını, sistemin işleyişi hakkında temel ilkeleri belirleyen metin olarak kabul edilebilir. Bu bağlamda, anayasaya yerleştirilecek

³ Lider'in istisnai durumlarda görevden alınabilmesi mümkündür. İran Anayasası'nın 111. maddesi bu durumu düzenlemektedir.

⁴ İran, İsrail'i 1950 yılında tanımıştır.

kimliksel özellikler devletin yapısını ve kimliğini yönlendirmek anlamında çok önemli olmuştur. 1979 yılı için daha karma bir katılım söz konusu iken Ayetullah Humeyni'nin baskısı ve sonraki süreçte yaşanan elemelerle anayasada Ulemanın ağırlığı yer almıştır. Bu bağlamda, iki olguyu göz önüne almak faydalı olacaktır. Birincisi, farklı monarşiler tarafından yüzyıllar boyunca yönetildikten sonra, ilk kez yönetim şekli olarak Cumhuriyet'e geçilmiş olması dikkate değerdir. Bir diğer önemli nokta ise, devrimle rejimi ve sistemi değişen ülkenin anayasasının bir devrim anayasası olduğudur. İslami temellere dayandırılan anayasada, yasaların şeriata aykırı olamayacağı, egemenliğin Allah'ın olduğu belirtilmiştir. Böylelikle Ulemanın güçlü olduğu teokratik anayasa yürürlüğe girmiştir. 1989 yılında anayasada değişiklik yapılmış ve günümüzde hâlihazırda aynı anayasa yürürlükte. Bu değişikliklerle başbakanlık makamı kaldırılmış ve yetkileri Cumhurbaşkanı'na devredilmiştir. Anayasanın 113. maddesine göre, dini liderden sonra Cumhurbaşkanlığı ülkenin en yüksek ikinci makamıdır (İran Anayasası, 1989).

İran İslam Cumhuriyeti'nin egemenlik anlayışı, Velayet-i Fakih görüşü üzerinde olgunlaşmıştır. Bu görüş Şii'nin temelinden de bir kopuşu, farklılığı simgelemektedir. Bu sebepten tüm dünya Şii nüfusunun, tüm Ayetullahların ya da taklit mercilerinin⁵ aynı düşüncede olmadığı gözden kaçırılmamalıdır. Bu düşünce ve sistem 1979 Devrimi sonrası anayasada yer almış ve kabul ettirilmiştir. Dolayısıyla İran'da Ulema hakimiyeti, anayasal olarak ortaya konmuştur. Anayasanın 12. maddesine göre; devletin dini, resmi olarak Şii Caferi'liktir. Tarihsel olarak baktığımızda 1501 yılı itibarıyla Safeviler döneminde düzenli olarak Şiileştirilen İran'da, 1979 Anayasası'nda Şii'liğin devlet mezhebi olduğu yer almaktadır. Anayasaya göre, egemenlik, yasama, yürütme ve yargı organları tarafından Devrim Lideri'nin himayesinde kullanılmaktadır (İran Anayasası, 1989).

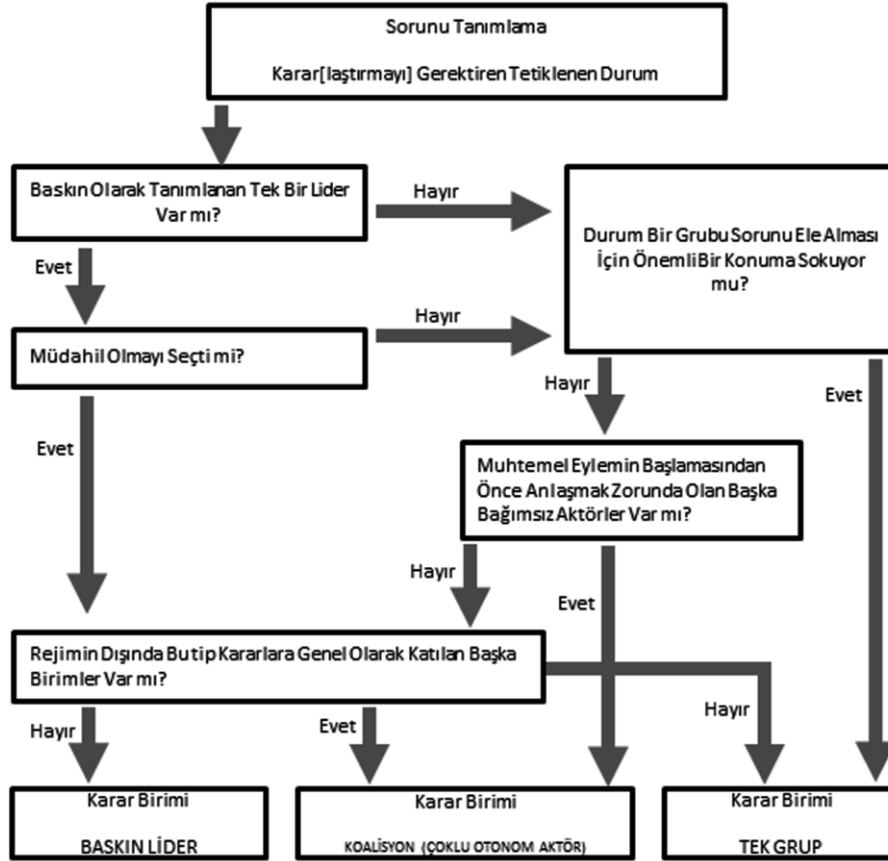
İran Devleti'nin Siyasi Kurumları ve Karar Yapısı

İran İslam Cumhuriyeti siyasi sistemi, bilinen sistemlerin aksine farklı ve karışık bir yapıdadır. İran siyasal sistemi, atanmışlar ve seçilmişlerin birbirlerini denetlediği karma bir sistem şeklinde tanımlanabilir. Yönetimdeki seçim ve atama ile görev yapan kurumlar arasında birbirini denetleyen bir sistem mevcuttur.

⁵ İmâmiyye Şiası'nda fetvasına başvuru en yetkili müctehid anlamındadır. Bkz., <https://islamansiklopedisi.org.tr/merci-i-taklid>, [01.06.2019].

a. Karar Birimi Sınıflandırması

Çalışmamızın teorik arka planını oluşturan Karar Birimi incelemesi aşağıdaki şemada gösterilmiştir.

Şekil 1: Karar Birimi Belirleme Süreci

Kaynak: Margaret G. Hermann (2001). "How Decision Units Shape Foreign Policy: A Theoretical Framework", *International Studies Review*, Cilt 3, No.2, s.58'den uyarlanmıştır.

Hermann'a göre üç farklı karar biriminden söz edilebilir; tek bir kişinin seçenekler arasında tercihi yaptığı ve diğerlerinin muhalif görüşlerini baskıladığı baskın lider, tümü tek bir oluşumun üyeleri olan bireylerin oluşturduğu, yüz yüze etkileşim içerisinde kolektif bir hareket tarzı seçerek belirli bir uyumu elde eden tek grup ve tek başına kararlaştırma ve diğerleri üzerinde bu kararı dayatma yeteneğine sahip, her biri ayrı hareket edebilen çok sayıda birey,

grup ve kurum temsilcisinin var olduğu çoklu otonom aktör tipi. (M. Hermann, 2001; Hermann ve Hermann, 1989, 361-387)

Öte yandan, İran'ın yönetim sistemi Cumhuriyettir ve ülkede dört yılda bir seçimler halk tarafından yapılır. Anayasada yer aldığı üzere, sistemin en üstünde, Lider bulunur. Lider, Uzmanlar Konseyi'nin belirlemesi ile göreve gelir. Güçlü yetkilerle donatılan Lider ülkedeki en yüksek otorite, bir başka deyişle rejimin en üst makamıdır. Bu açıdan bakıldığında M. Hermann'ın karar birimine ilişkin sınıflandırması (bkz., Şekil 1) açısından İran'daki Dini Lider'in karar yapısı içerisindeki statüsü özgündür. Lider'in anayasal statüsü ve siyasal yapı içerisindeki statüsü dikkate alındığında İran'da karar biriminin baskın lider olduğu düşünülebilir. Oysa aslında Lider en azından ilke düzeyinde anayasal yetki ve görevlerini yerine getirirken farklı siyasal/kurumsal birimlerin sürece dahil olması ile yürütme fonksiyonunu icra etmektedir. Dolayısıyla kurucu ve karizmatik liderliğiyle Ayetullah Humeyni bir yana bırakılırsa, Humeyni sonrasında Hameney'in İran karar yapısı içerisindeki statüsü çoklu otonom aktör tipine daha yakındır.⁶ Dini lider anayasada statüleri belirlenmiş kurumların sürece müdahilliğini gözeterek kararlarını oluşturur ve uygulanmasını gözetir. Bu durum bir tür danışma süreci olarak işlemektedir ve çoğu kez Lider'in bu görüşlerle çelişen hatta çatışan bir kararı uygulatmaya çalışması Lider'in liderlik vasıflarının sorgulanmasını da gündeme getirebilir. Bu niteliği ile anayasanın 107. maddesi Lider'i diğer İran vatandaşlarından ayrı bir dokunulmazlık zırhına sokmamaktadır.

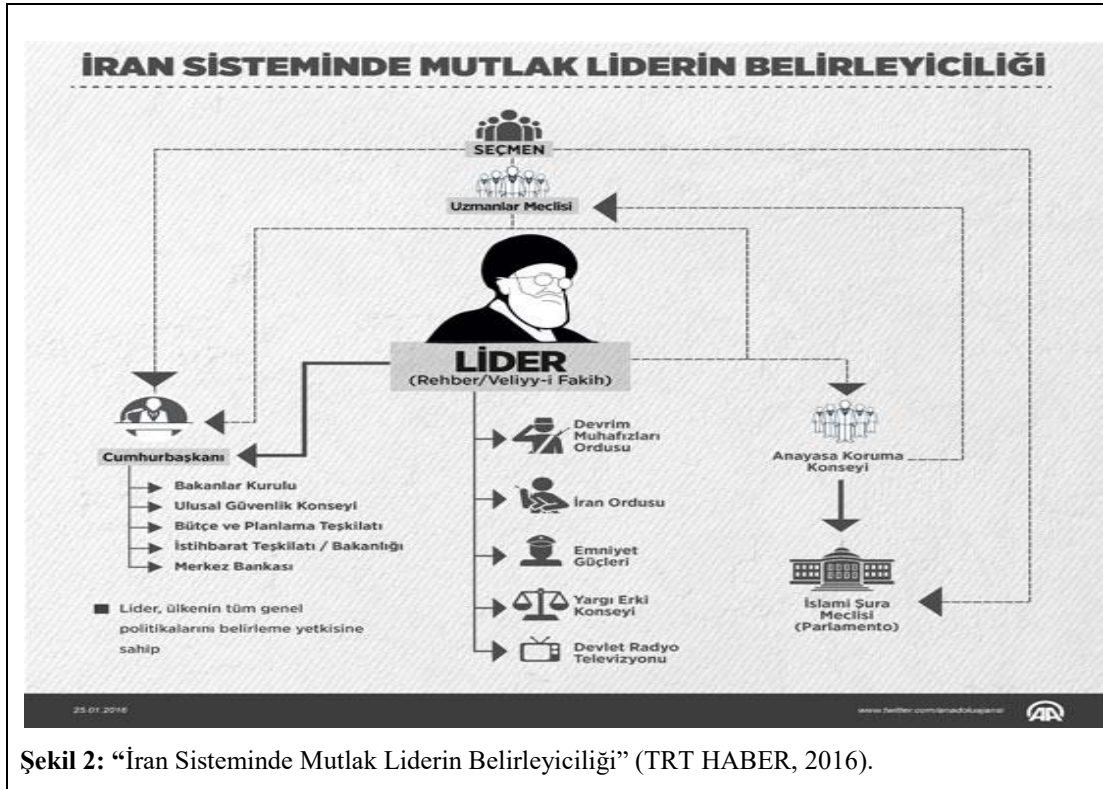
b. Velayet-i Fakih

Lider, sistemsal adıyla Velayet-i Fakih özünde dini bir kavramdır. Şii'liğin resmi devlet mezhebi olduğu tek ülke olan İran'da, devrim sonrası anayasaya girerek hayata geçirilen kavramı doğru anlayabilmek için on iki imam inancı ve Şii'liğin doğuşuna bakmak gerekmektedir.⁷ Son ve on ikinci imam olarak kabul edilen Mehdi'nin kaybolması (gaybı) sonrasında, dünyanın bozulan düzenini tesis etmek üzere, bir gün yeniden dünyaya döneceğine

⁶ Kaldı ki Humeyni'nin dini lider olarak nihai karar birimi olarak etkisinin en belirgin olduğu dönemde yaşanan Amerikan Büyükelçiliği'ndekilerin rehin alınması ile tetiklenen kriz sürecinde de farklı otonom aktörlerin/grupların krize ilişkin karar sürecine müdahil olmak istemeleriyle bir tür çoklu otonom aktör müdahilliği görülmektedir. Bu konuda bkz. M. Hermann, 2001, 61-62; Hermann ve Hermann 1989, 322-324.

⁷ Şii'ler Hz Muhammed'den sonra onun işaret ettiğine inandıkları ve kendi soyundan gelen Hz. Ali'nin halifeliğini kabul etmektedirler. Hz. Ali'den sonra onun soyundan gelen Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Zeynel Abidin, Muhammed Bakır, Cafer-i Sadık, Musa Kazım, Ali Rıza, Muhammed Taki, Ali en-Naki, Hasan Askeri ve Muhammed Mehdi olarak, On İki İmam'ın geldiğini kabul ederler.

inanılmaktadır. Söz konusu Mehdi geri dönene kadar İslami eğitimde en üst mertebeye ulaşmış ve belirli şartlara sahip bir Ayetullah'ın vekâleti kabul edilmektedir. Esasen İran İslam Cumhuriyetindeki “Dini Lider” varlığı da buradan gelmektedir. Devletin yasama, yürütme ve yargı erkleri onun görev, gözetim ve denetim sınırları içerisinde çalışmaktadırlar. Lider, devletin yönetimini oluşturan tüm ana kurumlar üzerinde en yüksek, güç, yetki ve denetleme gücü ile donatılmıştır. Bir başka deyişle alimlerin vasi olduğu yönetim sistemi de denebilecek Velayet-i Fakih, İran İslam Cumhuriyeti'nin anayasasının esasını oluşturmaktadır. Aşağıdaki grafikte, Lider'in sistemdeki yeri gösterilmiştir:

Şekil 2: “İran Sisteminde Mutlak Liderin Belirleyiciliği” (TRT HABER, 2016).

Ayetullah Humeyni'nin Şah tarafından sürgün edilmesi sonrası 1960'larda Irak'ın Necef şehrinde verdiği derslerde uzun yıllar çalıştığı ve anlattığı, fakat aslında daha öncesinde Ayetullah en Neraki'nin ilk kez dile getirdiği kavram, İran'da 1979 sonrası kurulan sistemin özünü oluşturmaktadır (Üstün, 1999, s. 24). Buna göre, İslam peygamberi döneminde bir İslam Düzeni kurulduğuna, fakat sonrasında İslam Düzeni'nin sadece adının kaldığına vurgu yapmaktadır. Humeyni'nin aklındaki İslami yönetim modelini hayata geçirmesi devrim sonrası

olsa da bunun çalışmaları sürgünde kaldığı yıllarda oluşturulmuş ve olgunlaştırılmıştır (Taflıoğlu, 2013, s. 101). Dayandığı meşruiyet kaynağı imamet inancı olan Velayet-i Fakih İran'da uygulandığı şekliyle Humeyni tarafından şekillendirilmiştir. İran anayasasına somutlaştırılarak yerleştirilen Velayeti Fakih, kayıp İmam'ın yokluğunda onun yerine siyasi otoriteye ancak adil bir fakihin vekâlet edebileceğinin gerekliliğini savunan inanıştır (İran Anayasası, 1989).

Devrim sonrasında Devrim Lideri/Dini Lider olan Humeyni, bu görevle yasama, yürütme ve yargıyı da denetleyici olmuştur. Bu inanın özü; iktidarı elinde tutmak konusunda mutlak hak ve yetkiye sahip olan Kayıp İmam'ın yokluğunda İslam toplumlarının yönetilmesi ve hükümetlerin kurulması görevinin müçtehid⁸lere bırakılmasıdır. Çünkü Humeyni'ye göre alimler peygamberlerin mirasçılarıdır. Bu miras dini alanı kapsadığı kadar siyasi alanı da kapsamaktadır. Dolayısıyla Humeyni'nin Şii siyasi düşüncesini, din siyaset ayrımını ortadan kaldıracak şekilde yeniden sistemleştirdiği söylenilebilir. O'na göre İslami hükümet temsili hükümetten çok farklıdır; çünkü ikincisinde güçler ayrılığı ilkesi vardır. Birincisinde ise Lider, Kayıp İmam'ın temsilcisi olması nedeniyle onun dini ve siyasi otoritesini aynı anda üzerinde toplamış kişidir. Bu yüzden Velayet-i Fakih anlayışına uygun olarak örgütlenmiş bir İslam Devleti'nde dini ve dünyevi şekilde bir ayrıma gitmek mümkün değildir (Moazami, 2018, s. 221). On ikinci İmam'ın yokluğunda yalnızca devleti uygun olduğu şekilde yönetebilecek olan Fakih, yani Liderdir. Lider'in özel danışmanları vardır ve yetkilerini Yüksek Liderlik Bürosu aracılığıyla kullanır (Sinkaya, 2011, s.25-26).

Yaygın Cumhuriyetlerin aksine, Cumhurbaşkanı seçimlerinde aday olacak kişilerin adaylığa uygunluğunu denetleme Lider'in yetki alanındadır. İran siyasal siteminde Velayet-i Fakih, yürütme organının üstünde konumlanmıştır. Demokratik bir sistemde yürütme organına ait yetkilerin önemli bölümü Velayet-i Fakih'e tanınmıştır (İlknur, 2009, s.144). [Dini] Lider'in yürütmenin başı olan Cumhurbaşkanı azledebilme yetkisi de düşünüldüğünde konumu daha net ortaya çıkmaktadır.

⁸ Şii'likte din kaynaklarına dayanarak akıl yoluyla dini hükümler verme (ictehad) yetkisine sahip, medrese eğitiminin bütün seviyelerini tamamlamış din adamı. Kuran'ı yorumlama gücüne sahip Ulema'dan kimseye denir. Bkz: İsmail Safa Üstün, Humeyni'den Hamaney'e İslam Cumhuriyeti Yönetim Biçimi, (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1999), 22.

İran Anayasası'na göre Lider'in başlıca görevleri şunlardır (İran Anayasası, 1989):

- İslam'ın genel çıkarlarını gözetmek,
- İslam Cumhuriyeti'nin genel politikalarını belirlemek ve denetlemek,
- Başkomutan sıfatıyla silahlı kuvvetlere komuta etmek,
- Savaş, barış, Cumhurbaşkanı'nın azli ve referandum gibi kararları vermek,
- Ülkenin önemli kurumlarının başkan ve üyeleri (çeşitli yargı organları, Anayasa Koruyucular Konseyi, Maslahat Konseyi) ile üst düzey bürokratları atamak,
- Yürütme, yasama, yargı erkleri arasında çıkabilecek anlaşmazlıklarda arabuluculuk yapmak,
- Ulusal yayın kuruluşlarının üst yöneticilerini atamak,
- Yoksullar ve Gaziler Vakfı, Şehitler Vakfı, Yardım Komitesi, 15 Hurdad Vakfı gibi önemli vakıf ve komiteleri yönetmek,
- Anayasa Koruyucular Konseyi'nin altı üyesini atamak gibi,
- Cuma namazı imamlarını atamak.

Bütün bu geniş yetkilere rağmen belirtmek gerekir ki Lider, anayasada kanun huzurunda toplumun diğer bütün üyeleriyle eşit statüde sayılmaktadır (Abrahamian, 2014, s.214).

c. İran İslam Cumhuriyeti Kurumları

İran İslam Cumhuriyeti'nde, Cumhurbaşkanı seçimle işbaşına gelmektedir. Bu boyutuyla rejim seçen-seçilen anlamında halkın, idarenin bir kesimini seçerken etken olduğunu göstermektedir. Cumhurbaşkanı, İran siyasal sisteminin halk tarafından seçimle iş başına gelmesi bakımından Cumhuriyet'i temsil eden kanadı olarak tanımlanabilir. Halk tarafından seçilen Cumhurbaşkanı (Lider tarafından, adaylara seçime katılabilir onayı verilen ve seçilse dahi sonrasında azledilebilen), 1989 itibarıyla kabineye de başkanlık ederek, bürokrasinin bir kısmını kontrol etmektedir. Öte yandan hiyerarşide üst noktadaki Lider ve Cumhurbaşkanı'ndan sonra diğer önemli kurumlarsa şunlardır (Djalili ve Kellner, 2011, s.134);

- İslami Danışma Meclisi / *Meclise Şuraye İslami*: 290 üyeli temel yasama organı. Milletvekilleri yasama yaparlar, dört yıl için halk tarafından seçilirler.
- Anayasa Koruyucular Konseyi (AKK) / *Şura-yi Negahban Kanuni Esasi*: 12 üyeli konsey, mecliste yapılan yasaları onaylamakla görevliler. Yarısını Lider atıyor yarısını ise yargı erki tarafından hazırlanan listeden Meclis seçiyor. Seçim sonuçlarını iptal etme yetkileri bulunmaktadır.
- Düzenin Yararını Teşhis Konseyi / *Mecme-yi Teşhis-i Maslahat-ı Nizam*: 1988'de Humeyni'nin isteği ile Meclis ve Anayasa Koruyucular Konseyi arasında yasama sürecine

ilişkin anlaşmazlık durumlarında arabuluculuk yapması için oluşturulan kurul, 1989 yılında anayasada yer almıştır.

- Milli Güvenlik Yüksek Konseyi / *Şuraye Ali-e Emniyete Melli*: İslam Devrimi'ni, ülkenin toprak bütünlüğünü, egemenliği ve milli menfaatleri korumak olarak tanımlamıştır. Üyeleri arasında; Genelkurmay Başkanı, kuvvet komutanları, bütçe ve planlama teşkilatı başkanı, Dini Lider'in iki temsilcisi, Devrim Muhafızları Komutanı ile Dışişleri, İçişleri ve İstihbarat Bakanları bulunmaktadır. Kararlar ruhani Lider'in onayı sonrası yürürlüğe girmektedir.
- Uzmanlar Meclisi / *Meclis-i Hubregan*: Lideri atamakla görevlidirler. Devrim sonrası Anayasa taslağını oluşturan uzmanlardır. Halkoyuyla 8 yılda bir seçimleri yapılır, din adamı olması şartı vardır. Seçimleri AKK'nın denetimindedir.

Bu yeni, değişik ve kendine özgü sistem Gündoğan'ın ifadesiyle, “*seçilmişler tarafından oluşturulan yasama ve yürütmenin, atanmışlar tarafından denetimi sistemin esasını oluşturmaktadır. Atanmışlara biçilen rol [ise] rejimin İslami-ideolojik özelliklerini korumaktır.*”(Gündoğan, 2010, s.177). İran için yapılan teokratik-demokrasi tanımını hak edecek şekilde hem kurumlar arası kuvvetler ayrılığı mekanizması birbirini oluşturan denetlemeler ile oluşturulmakta, hem de İslami kurum ve prensipler de göz ardı edilmemektedir. Moslem'in ifadesiyle, “*İslam Cumhuriyeti devlet kurumları içindeki sıralama sisteminde ikinci kuvvet (erk odağı), hükümetin, yasama, yürütme ve yargı organları ile birlikte cumhuriyettir. Ayrıca, merkezi hükümet önem sırasına göre ikinci derecededir, çünkü anayasaya göre cumhurbaşkanı ve hükümetin üç erki Lider'i takip etmek durumundadırlar*” (Moslem, 2002, s.28). Moslem; İran'ın devlet kurumlarının hizipçiliğe⁹ müsait olduğunu, çekişmenin sık rastlanan örneklerinde, bu kurumların ve onların kendine has özelliklerinin suistimal edilebildiğini ve kendi ideolojik eğilimleri ne olursa olsun, grupların kendi çıkar ve görüşlerini desteklemek için aynı yöntemleri kullandıklarını da ileri sürmüştür (Moslem, 2002, s.35).

Bu noktadan hareketle, İran Anayasası'nda yetkili kişi ve kurumların görev tanımlarına baktığımızda, paylaşılmış, parçalı bir yapı göze çarpmaktadır. Sistemin işleyişindeki iki kilit kurum olan Düzenin Yararını Teşhis Heyeti (DYTH) “*Macmae-ye Teşhis-i Maslahatı Nizam*” ve Yüksek Ulusal Güvenlik Konseyi (YUGK) “*Şuraye Aliye Emniyeti Melli*” doğrudan Lider'in talebiyle işlemektedirler. DYTH, Meclis ve Anayasa Koruyucular Konseyi arasındaki anlaşmazlıkları çözmek üzere kurularak, devletin genel siyasetinin belirlenmesinde danışma kurulu vazifesi görmektedir. Lider'in isteği üzerine toplanan Heyet, mevzu bahis konuyu

⁹ İran'da siyasi hizipler, fraksiyon/cenah anlamındadır.

çözüme kavuşturmakla görevlidir. Heyet ayrıca Lider'in görüşülmesini istediği konuları görüşerek, ülkenin genel siyasetinin belirlenmesi için yine Lider'e görüş hazırlamaktadır. Anayasanın 112. maddesine göre, Heyet'in bütün üyeleri Lider tarafından atanır ve alınan kararlar Lider'in onayı sonrası icra edilir (Sinkaya, 2011, s. 28). Yüksek Ulusal Güvenlik Konseyi'nin görevi ise, Lider'in tayin ettiği genel siyaset çerçevesinde, ülkenin güvenlik ve savunma politikalarını belirlemek, siyasi ve tüm faaliyetlerin genel güvenlik ve savunma tedbirleriyle uyumlu hale getirilmesini temin etmektir. Konsey'in kararları Liderlik makamının onayından sonra icra edilir. Cumhurbaşkanı başkanlığında toplanan Konsey'de Lider'in seçtiği iki temsilciye ek olarak, Yasama, Yürütme ve Yargı Başkanları, Genelkurmay Başkanı, Hükümet Plan ve Bütçe sorumlusu, Dışişleri, İçişleri, İstihbarat Bakanları ve üst rütbeli subaylar bulunmaktadır. Bu bağlamda, dış politika gelişmelerinin de görüşüldüğü bu temel organda, Lider'in temsilcileri ve tavsiyede bulunma yetkisi üzerinden kararları etkileme gücüne sahip olduğu değerlendirilebilir (Efegil, 2012, s. 62).

Her ne kadar hem teori hem pratikte, Lider'in özellikle kurumlar üzerinde ağırlığı göze çarpsa da, bu durum İran'ın kurumsal yapısındaki farklı hiziplerin önemsiz olduğu anlamına gelmemektedir. Örnek vermek gerekirse, Lider'in kararlarını yalnız almayarak danışma heyetinden rapor istemesi verilebilir. Bu bağlamda, A. Ehteshami çalışmasında İran'da dış politika yapımının elitler arası mücadelenin bir sonucu olduğunu ve destek arayışında olan elitlerin bu mücadelede içeride kamuoyuna da ihtiyaç duyduklarını belirtmiştir. Öte yandan, farklı hiziplerin zaman zaman dış politikada aldıkları pozisyonlar, iç politika için bir koz olarak da kullanılabilmektedir (Rezaei, 2008, s.21).

Yukarıda ifade edilenlerin yanı sıra, sistemin yapısı gereği, Lider'in son sözü söyleme hakkı mutlaklıdır. Bu bağlamda belirtilmesi gereken, Lider'in anayasal olarak, dış politika kararlarını oluştururken rejimin anahtar güç merkezlerine danışmakla yükümlü olduğudur. Diğer bir ifadeyle, İran'da politikalar kısmi bir mutabakat sonucunda şekillenmekte olup, süreci dikkate alan, nihai karar birimi Lider'dir. Bu yapı/süreçte kişi ve kurumlar Lider'e bilgi vermekte, seçenek sunmakta, Lider mevcut seçenekler içerisinde en rasyonel olduğunu düşündüğü seçeneği uygulama talimatı vermektedir. Kişi ve kurumlar sınırlı da olsa kendi görüşlerini bu bilgilendirme sürecindeki kimi durumlara katabilmektedir.

Juneau, Lider'in sistemdeki rolünü daha net biçimde ortaya koymak adına, şöyle tanımlamıştır: İran sisteminin asıl güç sahibi, denge kurucu gücü, otoriter bir karar alıcı değil, oйдаşıma inşa edici ve rejimin yarışan güç merkezlerinin görüşleri üzerinden ortaya bularak karar alan bir güçtür. Öte yandan, koruyucu bir üst görev gibi bir pozisyonla yönetimin islami/mezhebi boyutunu elinde tutmaktadır (Juneau, 2015, s.92-93). Lider doğrudan halk tarafından seçilmeyerek Uzmanlar Meclisi tarafından belirlenir.

Esasen rejimin kurulduğu günden günümüze geçen kırk yılda Lider'in de yaşadığı bir dönüşümden bahsetmek mümkündür. Ayetullah Humeyni kurucu olarak döneminin çoğunu savaş sürecinde deneyimlemiştir. Ayetullah Hamaney ise kararlaştırmada, Lider'lik yaptığı otuz yıl süresince rejimin sürekliliği için faydacı davranması gereken çok zamanda uzlaşmacı bir portre de çizmiştir. Konuyla ilgili birçok çalışmada, Hamaney selefinin aksine daha pragmatist olarak tanımlanmıştır.¹⁰ İran nükleer çalışmaları tarihsel seyri açısından Lider'in konuya etkisi üzerine verilebilecek en iyi örneklerdendir. Örneğin nükleerleşme politikası açısından bakıldığında Hamaney döneminde hem uranyum zenginleştirilmesi yapılmış, hem de İran'ın uluslararası baskılardan kuvvetli şekilde etkilenmesi sebebiyle nükleer müzakereler sonunda Ortak Kapsamlı Eylem Planı olarak geçen nükleer anlaşma¹¹ imzalanmıştır.¹²

İran Nükleer Çalışmaları

İran nükleer çalışmaları, 1957 yılında dönemin Pehlevi Monarşisi yönetimindeki İran ile ABD arasında sivil ve barışçıl nükleer enerji Barış İçin Atom projesi kapsamında imzalanan anlaşma ile konjonktürel ve bölgesel gelişmelerin etkisiyle¹³ başlamıştır. 1960'lar itibarıyla İran, bölgede ABD'nin en önemli silah ithalatçısı ve müttefiki konumundadır. İran dönemin Soğuk Savaş koşulları gereği Ortadoğu'nun Sovyet nüfuzuna girmesine engel olmak adına kendi haline bırakılamayacak ülkelerden olmuştur.

Bu çerçevede Tahran'da nükleer araştırma merkezi 1959'da kurulmuş ve 1967 yılında Tahran'da ilk nükleer araştırma reaktörü inşa edilmiştir. Daha sonra İran, 1970 yılında Nükleer

¹⁰ Konuyla ilgili ayrıntılı bir liderlik özellikleri çalışması için bkz: Elizabeth Richter (2016). "Operational Code Analysis of Iran's Supreme Leadership-Ayatollahs Khomeini And Khamenei", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bilkent Üniversitesi, Ankara.

¹¹ İngilizce "Joint Comprehensive Plan of Action" olarak geçen söz konusu nükleer anlaşma, İran'da BAR-JAAM olarak adlandırılmaktadır.

¹² Anlaşma ile ilgili detaylı bilgi bir sonraki bölümde verilecektir.

¹³ Eisenhower Doktrini, SSCB'nin Ortadoğu'da etkin olma çabaları vb. girişimlerin etkisinde gerçekleşmiştir.

Silahların Yayılmasını Önleme Anlaşması (NPT)'yi¹⁴ imzalamış ve İslam Devrimi gerçekleşikten sonra dahi nükleer rejime sadık kalacağını ve nükleer silah üretmeyeceğini açıklamıştır. İran 1968 yılında imzaladığı, NPT'yi 1970 yılında onaylayarak yürürlüğe koymuştur. Bu bağlamda İran anlaşmaya ve getirdiklerine bağlı olduğunu her fırsatta dile getirmektedir. İranlı liderler her vesile ile İran'ın hiçbir zaman nükleer silah üretmek gibi bir amaç içinde olmadığını, sadece sivil nükleer enerji elde etme hakkını kullandıklarını söylemişlerdir (VOA, 2013). Krizin tırmandığı ve İran'a askeri müdahale seçeneğinin basına yansıdığı zamanlarda dahi İran açıklamalarında, hiçbir zaman savaşı başlatan tarafın kendileri olmayacağını vurgulamıştır (Cumhuriyet, 2011). Buna ek olarak, herhangi bir saldırıya maruz kalındığında, kendilerini korumaya yetecek donanımda ve hazırlıkta olduklarını belirtmişlerdir.

Devrim sonrası ise, ilk olarak İran-Irak Savaşı'nda Ayetullah Humeyni'nin nükleer silahların İslam dinine göre kabul edilemez olduğunu söyledikten sonra İran'ın, Irak ile savaşta yaşadığı tecrübeler ve savaşın uzaması sebebiyle 1984 yılında fetvasını düzenleyerek belirli şartlar altında nükleer çalışmalara geçit vermiştir. Bu kararın enerjinin çeşitlendirilmesi, gücün artırılması ve rejim güvenliği açısından güçlü olma isteği ile alındığını söylemek mümkündür.

a. Nükleer Kriz

Nükleer faaliyetleri ve Batı ile ilişkileri açısından önemli bir kırılma noktası, 2002 yılında İran'ın NPT'ye aykırı olarak, UAEA'nın (Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı) bilgisi dışında nükleer faaliyetler yürüttüğünün ortaya çıkmasıdır. İran, Haziran 2003'de UAEA gözlemcilerine tesislerdeki gerekli ziyaretleri yaptırmamıştır (The Guardian, 2015). Sonrasında üç AB ülkesinin (Birleşik Krallık, Almanya ve Fransa) diplomatik girişimleri ise ABD'nin reddi ile karşılaşmıştır. Sonuçta İran, Aralık 2003'te Nükleer Ek Protokolü imzalamak durumunda kalmıştır (Deutsche Welle, 2003). Hamaney, Ekim 2003'te kitle imha silahlarının üretimi ve kullanımının yasak olduğu yönünde bir açıklama yapmıştır. 2005 yılında UAEA toplantısından iki gün sonra, Ağustos 2005'te "nükleer silahların üretimi, depolanması ve kullanımı İslam'a göre yasaktır" vurgusu tekrarlanmıştır. Ayetullah Hamaney de 1990'larda nükleer karşıtı fetvasının Humeyni'nin değişen fetvası ile aynı akıbette olacağından endişe edilmiştir.

¹⁴ NPT: Non Proliferation Treaty/Nükleer Silahsızlanma Anlaşması ayrıntılı bilgi için bkz: <http://www.un.org/disarmament/WMD/Nuclear/NPT.shtml>, [01.06.2019].

İran'ın söylem ve siyasetindeki iniş çıkışlara bakıldığında, Cumhurbaşkanları Haşimi Rafsancani (1989-1997) ve Muhammed Hatemi (1997-2005) dönemlerinin, Humeyni dönemine göre ılımlı yıllar olduğu söylenebilir. Nükleer çalışmalar açısından da durum böyle olmasına rağmen, ABD'nin 11 Eylül terör saldırıları sonrası İran'ı “Şer Ekseni Ülkeler”¹⁵ dâhil edişi, nispeten bu ılımlı döneme denk gelmektedir (Washington Post, 2002). 2003 yılında ABD'nin Irak'ı işgali gibi olaylar şüphesiz İran açısından önemli etkiler doğurmuştur. Nasser Hadian'ın da dikkat çektiği gibi, doğusunda Afganistan bunalımı, batısında işgal altındaki Irak ve Körfez'de Suudi Arabistan ve diğer KİK (Körfez İşbirliği Konseyi) ülkeleriyle yaşadığı sorunlar güvenlik açısından İran'ı hassas ve güçlü olmak zorunda bırakmıştır (Hadian, 2004, s.51-52). Özellikle İsrail'in de bölgede bulunduğu göz önüne alındığında, belirtilen nedenler daha anlaşılır hale gelmektedir.

Daha önce de ifade edildiği gibi İran-Irak Savaşı devam ederken, İran nükleer enerjinin önemini yeniden fark etmiştir. İran'ın nükleer çalışmaları Cumhurbaşkanı Hatemi döneminde ülke dışından bir sorun olarak algılanmaya başlamıştır. Oysa Muhammed Hatemi döneminde bölge devletleri ve Avrupa ülkeleri ile ilişkiler görece olarak iyileşmiştir (İran Kültürüvi, [10/10/2018]). Diyalogun yüksek olduğu ve medeniyetlerin düşman olamayacağını savunan bir Cumhurbaşkanı [Hatemi] döneminde İran, şer ekseni ülkeler içinde ilan edilmiştir. Esasen nükleer kriz de resmen bu dönemde başlamıştır. Genel olarak siyasi açıdan olumlu olan bu dönemde, İran, nükleer faaliyetlerini devam ettirebilmek için Çin ve Rusya başta olmak üzere diğer devletlerden destek arayışına girmiştir. Esasen, Hatemi'nin ikinci dönemi uluslararası sistemdeki gelişmeler ve baskıların etkisiyle ilk döneminden farklılaşmıştır. Algılanan tehdit, ülke içinde Hatemi'nin muhafazakârlara yaklaşımını doğurmuştur.

2002-2005 yılları arasında inişli-çıkışlı bir grafik gösteren Batı-İran¹⁶ ilişkileri, muhafazakâr aday Mahmut Ahmedinejad'ın Cumhurbaşkanı (2005-2013) olmasıyla gerilmiş ve böylelikle 2002'de başlayan nükleer kriz, 2005 yılı itibarıyla tırmanmaya başlamıştır. Ahmedinejad, nükleer programın destekçisi olmuştur. Cumhurbaşkanlığı dönemindeki

¹⁵ ABD'ye göre o dönemde ‘Şer Ekseni’ ülkeler: İran, Irak ve Kuzey Kore'dir.

¹⁶ İran'da, Batı kelimesi siyasi liderlerin söylemlerinde bir kavram olarak devrimden bugüne yer almaktadır. İran açısından siyasi mekanizmalar ve Lider'in söylemlerinde ABD “güvenilmez ve daimi düşman” olarak kabul edilse de Batı kavramının bir diğer parçası olan Avrupalı devletlerle İran'ın ilişkisi İran'daki ABD algısından farklılaşmaktadır. Buna ek olarak zaman zaman Avrupalı Devletler, ABD politikalarını takip ettiğinde ilişkiler gerilmektedir.

demeçlerine bakıldığı zaman, konunun uzaması ve zaman zaman tıkanması çok da şaşırtıcı olarak değerlendirilmemektedir (BBC, 2005a). Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanlığından sonra İran; ABD, AB ve diğer aktörlerin yanı sıra BMGK'nın ekonomik ve diplomatik yaptırımlarına maruz kalmıştır. 2005 Ağustos ayı sonrası İran, 2004 yılında AB-3 ülkeleriyle (Fransa, Almanya ve İngiltere) imzaladığı Paris Antlaşması sonucu, durdurduğu uranyum zenginleştirme programına yeniden başlamıştır (BBC, 2005a). 2005 yılında İran'da gerekli kontrolleri yapamayan UAEA'nın, konuyu Şubat 2006'da BMGK'ya göndermesiyle birlikte müzakereler, P5+1 (BMGK 5 daimi üyesi ve Almanya) tarafından yürütölmeye başlanmıştır.¹⁷ Böylelikle 2006 yılında İran'a uygulanan yaptırımlar arttırılmıştır (İlhan, 2011, s.125). Bu noktada İran'a uygulanan ilk yaptırımların tarihi, Rehineler Krizi ve ertesinde yaşanan İran-İrak Savaşı dönemine kadar gitmektedir. 1996 yılı İran'a ABD tarafından ilk kez nükleer ambargo uygulanması için Başkan Clinton tarafından imzalanmıştır. 2006'da nükleer çalışmalara hız verilmesi sonrası kapsamlı yaptırımlar BM nezdinde uygulanmıştır. BMGK, 2006, 2007, 2008, 2010, 2011, 2012, 2013 ve 2014 yılında aldığı yaptırım kararları dışında ABD tek olarak da İran'a yaptırım uygulamıştır.¹⁸

2003 Irak işgalinin ardından, İran'da gerçekleşen 2004 yerel seçimlerinde muhafazakârların güçlenmesi İran açısından tehdit algısının politikaya yansması şeklinde okunabilir. İran'ın nükleer çalışmalarına hız vermeye başlaması bu yıl olmuştur. 2007 yılında krizin sertleştiği dönemde, ABD Ulusal İstihbarat Raporu (NIE) yayımlanmış ve bu rapora göre İran'ın nükleer silah programı yürüttüğüne dair herhangi bir veri bulunamamıştır. Fakat rapor ABD Başkanı Bush'un İran'a dair "Üçüncü Dünya Savaşı uyarısı yapacak kadar büyük tehdit oluşturduğu" yönündeki açıklamaları ardından gelmiştir (Knowlton, 2017).

2002 yılında başlayan nükleer kriz, 2003 yılı itibariyle Avrupa devletleri ile nükleer krizin çözümü için uzun yıllar süren diplomatik görüşmeleri (önceleri AB-3 daha sonra P5+1 olarak) başlatmış, öte yandan İsrail ve Suudi Arabistan'ın tehdit algılaması sebebiyle ABD, krizi çözmek adına sert güç kullanımı dahil tüm seçeneklerin masada olduğunu belirtmiştir (Hürriyet, 2005). İran'ın nükleer programı, 1979 sonrası kopuk olan ABD-İran ilişkilerinde

¹⁷ Konunun tarihsel akışı için bkz: Nuri Yeşilyurt, "İran Nükleer Krizi", *Türk Dış Politikası, Cilt III: 2001-2012*, ed. Baskın Oran, İstanbul: İletişim Yayınları: 2013, 457.

¹⁸ UN Security Council Resolutions number: 1696, 1737, 1747, 1803, 1835, 1929, <https://fas.org/sgp/crs/mideast/R44017.pdf>, Iran's Foreign and Defense Policies, 9-10.

krize evrilmiş ve konuyu uluslararası toplum, uluslararası örgütler ve uluslararası hukuk seviyesinde bir platformda tartışılması noktasına taşımıştır.

İslam Cumhuriyeti tarihinde nükleer çalışmalar kadar hiçbir konu İran'ı bu kadar gündeme taşımamış, uluslararası arenada böyle kronik bir soruna dönüşmemiştir. İran ekonomisi açısından bu kadar ağır maliyetlere sebep olan ve ülke güvenliği konusunda daha da fazlasına sebep olabilecek riskler taşıyan bir konuda İran'ın savı ve konunun İran tarafında algılanma şekli de önem arz etmektedir. Bu noktadan hareketle “İran neden devrim sonrası vazgeçtiği nükleer çalışmalarına yeniden başladı?” sorusu üzerine düşünmeye değerdir. İlimli Cumhurbaşkanı M. Hatemi döneminde şer eksenini ilan edilerek dışarıdan baskı gören İran'da aşırı muhafazakâr kanattan bir Cumhurbaşkanı'nın yönetime gelmesi bir anlamda iç sistemin ürettiği bir cevap olarak okunabilir. Hamaney'in söylemleri, gerektiğinde daha ılımlı gerektiğinde daha radikal olarak tanımlanabilir. Hatemi'nin Cumhurbaşkanılığı süresince yaptığı politikalara onay veren de, dönem ve durum değiştiğinde, Ahmedinejad gibi sert söylemlere sahip bir muhafazakâr cumhurbaşkanı onaylayan da kendisidir. Dış baskılar arttığında ülke içinde de muhafazakâr bir adayın yönetime gelmesi olasıdır. Lider'in zaman zaman pragmatizme kayan sert ve çatışmacı bir dile yer vermesi ise pazarlıkçı kimlik işareti olarak yorumlanabilmektedir.

İran'da tüm siyasi farklılıkları bir tarafa bırakıp, yönetime nükleer çalışmalar konusunda destek olan İran halkı, bu konuyu uzun yıllardır yaşadığı ağır yaptırımların etkisiyle bir ulusal gurur meselesi olarak değerlendirmektedir. Bununla anlatılmak istenen NPT imzacısı bir ülkenin barışçıl nükleer enerji elde etme hakkının, ülke dışından engellenmeye çalışılmasının İran yönetimi ve halkı üzerindeki yansımasıdır.

Ahmedinejad dönemindeki sert söylemler, Ruhani dönemi ile birlikte normalleşme göstermiştir. İran'ın ekonomik sıkıntıları ve ambargoların halk üzerindeki ağırlığı şüphesiz rahatsızlık yaratmaktadır. İran'ın nükleer enerji programının başladığı günden bugüne geçen 60 yıllık süreçte yaşanan gelişmeler inişli çıkışlı olsa da, nükleer çalışmaların önceleri doğrudan ulusal çıkar, bölgesel jeopolitik ve güç dengesinin bir ürünü, son yıllarda ise bir diplomasi aracı olarak kullanıldığı nitelendirilebilir. On üç yıl süren nükleer kriz 2015'te bir diplomatik anlaşmaya kavuşmuştur. Nükleer krizin sürdüğü yıllar boyunca en önemli dönüm noktası olarak anılabilecek, Nükleer Anlaşma, 14 Temmuz 2015 İran ve P5 + 1 arasında imzalanmıştır.

Böylelikle kriz “diplomasi yoluyla birkaç yıl için” çözülmüş oldu. 14 Temmuz 2015’te varılan ve 1 Ocak 2016 tarihinde uygulamaya geçen mutabakat taraflarca da söylendiği üzere mükemmel olmasa da bir diplomasi başarısı olarak ortaya çıkmaktadır (BBC, 2015). Nükleer politikalar konusunda, İran tarafında, 2013 yılında Cumhurbaşkanı seçilen, eski nükleer başmüzakereci, Hasan Ruhani ve ekibinin çabalarının başarılı bir sonuç verdiği söylenebilir. Varılan bu anlaşmaya göre: (BBC, 2015),

- İran uranyum zenginleştirmede kullanılacak santrifüjleri 2/3 oranında azaltacak,
- Gelecek 15 yıl boyunca 3,67’den fazla uranyum zenginleştirmeyecek,
- 15 yıl boyunca yeni uranyum zenginleştirme tesisi kurmayacak,
- Fordo tesislerini araştırma merkezi, fizik, teknoloji gibi barışçıl alanlarda kullanacak,
- Natanz’da uranyum zenginleştirmeye devam edecek,
- Tüm nükleer tesisler UAEA’nın ve müfettişlerin erişiminde olacak, İran’ın giriş izni taleplerine itiraz hakkı bulunacak,
- Nükleer silah yapımında kullanılabilecek plütonyum üreten Arak ağır su reaktörü dönüştürülecek,
- İran taahhütlere uyarsa yaptırımlar yumuşatılacak. UAEA doğruladığında ABD, AB ve BMGK yaptırımları askıya alınacak.

Ayetullah Hamaney’in nükleer programa yönelik demeçleri, devletin genel siyaseti üzerindeki etkisi hakkında fikir verici olmaktadır. Hamaney nükleer anlaşmadan dört gün sonra yaptığı açıklamada, konuyla ilgili geçmiş fetvasına da değinerek, nükleer görüşmelerdeki ithamları reddetmiş, dini açıdan sakınılan, İran’ı nükleer silah yapmaktan engelleyen duruma ithafen: *“ABD, İran’ı nükleer silah sahibi olmak konusunda durdurduklarını söylüyor. Bunun doğru olmadığını biliyorlar. Fetvamız var, nükleer silahlar dini açıdan İslami hukuka göre yasaktır. Bu konunun nükleer görüşmelerle hiçbir ilgisi yoktur”* demiştir (The Telegraph, 2015).

Hamaney, anlaşma imzalandıktan üç ay sonra Cumhurbaşkanı Ruhani’ye bir mektup göndererek anlaşmanın uygulanmasıyla ilgili dikkat edilmesi gereken dokuz maddeyi sıralamıştır. Hem genel bir çerçeve ile dikkat edilmesi gerekenleri belirtmiş hem de buradan anlaşılacağı üzere, İran’ın dış politikası, anayasasında yer aldığı gibi Lider’in onayı, yönlendirmesi ve en önemlisi de izni dahilinde gerçekleşmektedir (İslam İnkılabı Rehberi Bürosu, 2015). Söz konusu mektupta özellikle dikkat edilmesi gereken iki nokta vardır. Birincisi yaptırımlarla ilgilidir. Hamaney, İran’ın müzakereleri kabul amacınının, haksız ekonomik ve finansal yaptırımları sonlandırmak olduğunu belirtmiştir. Hangi sebepten olursa

olsun yeni bir yaptırımın gelmesi durumunda bunun Bar-jaam'a ihlal olarak değerlendirileceğini ve yasaya göre anlaşmayı durdurma olarak anlaşılacağını belirtmiştir. Lider'in izniyle yapılan söz konusu anlaşma, Meclis onayından geçtikten sonra yürürlüğe girmiştir.

Öte yandan, ABD Başkanı Donald Trump'ın seçim beyanında söylediği gibi Mayıs 2018'de antlaşmadan tek taraflı çekilmesine ve İran'a ağırlaştırılmış yaptırımları yürürlüğe geçirene kadar ilişkilerde ve dolayısıyla kısa bir dönem için ekonomide kısmi bir normalleşme yaşanmıştır. ABD'nin antlaşmadan çekilmesi sonrası Lider Hamaney, talimat vererek uranum zenginleştirmenin yeniden başlatılmasını söylemiştir (CNNTÜRK, 2018). Cumhurbaşkanı Ruhani'den de “*ABD ekonomik savaş açtı*” açıklaması gelmiştir (BBC, 2018). Antlaşma imzalanan taraflarca yürürlükte olmasına rağmen, ABD'nin süreç boyunca yapacağını söylediği ölçüde yaptırımları tam olarak kaldırmaması İran ekonomisi için beklenen rahatlamayı getirmemiştir. Nükleer müzakerelerde ve 2015 sonrasında dahi uygulanan ambargo ve yaptırımlara rağmen, gerek NPT ek protokolü gerekse UAEA denetimlerini aksatmayan İran, bu politikaları çifte standart olarak nitelemektedir. Özellikle çevresi nükleer silah sahibi ülkelerle çevriliyken ve coğrafyada İsrail'in elinde sayısı ve özellikleri bilinmeyen birçok nükleer başlıklı silah mevcutken İran nükleer çalışmalarına karşı çıkılmasına tepki göstermektedir (Juneau, 2015, s.172-173).

Öte yandan 2003 Irak'ın işgali itibariyle İran'ın çok yakından hissettiği tehdit algısı, İran için güç artışını tercihten çok rasyonel bir zorunluluk haline dönüştürmüştür. Çok taraflı gelişme ihtiyacı duyan İran, elini güçlendirmek için nükleer çalışmalara devam etmiştir. Juneau'nun ifade ettiği gibi “*yaptırımlar sebebiyle ekonomik durum potansiyelin çok altında kalmıştır*” (Juneau, 2015, s.199). Juneau, İran nükleer programının İran dış politikasındaki sınıflandırmasını dört evrede değerlendirmiştir: (Juneau, 2015, s.186):

- 2002-2004 Dikkat ve Sabır: Hatemi döneminin son yılları olan bu tarihlerde, ılımlıların nükleer karar almadaki rolü devam etmektedir.
- 2005 Kademeli Dönüşüm: Ahmedinejad'ın döneminin başladığı yıl olan 2005'te, ilişkiler her ne kadar gergin olsa da, Ali Hamaney nükleer silahların kullanımı ve yasaklanmasına yönelik bir fetva yayımlamıştır.
- 2006-2008 Kararlılık ve Meydan Okuma: İran'ın gücü en üst seviyeye çıkmıştır.

- 2009 Dönüşüm: Yeni yaptırımların gelmediği bu dönemde, krizde bir düşüş gözlemlenmiş ve yeni ABD Başkanı B. H. Obama, NPT'ye uyan İran dahil her devletin barışçıl nükleer enerji sahibi olma hakkı olduğunu belirtmiştir (Beyaz Saray Basın Sekreteri Ofisi, 2009).

Aynı Lider döneminde gerçekleşen bu nükleer politikalarındaki dış politika farklılığı, bir amaç-hedef değişiminden ziyade baskılar ve dış etkenlerle değişen bir güç gösterisi ve direniş olarak değerlendirilebilir. İran'da rejim dolayısıyla sahip olunan resmi ideolojinin, bölge politikalarına da yansıdığı, ülke içi siyasette güvenlikleştirilen konuların dış siyaset yapımına büyük ölçüde etkisi olduğu belirtilmektedir (Alagöz, 2017). ABD Kongresi için konuyla ilgili hazırlanmış bir raporda yer aldığı üzere, yerel gelişmelerin İran dış politikasında yaratabileceği değişiklikler şu şekilde örneklenmiştir: Toplum üzerindeki ekonomik baskıların oluşturduğu yükün ağırlaşması rejimin ülke dışındaki girişimlerini azaltarak, savunma bütçesi üzerinde kısıntıya gitmesini yahut füze geliştirme programlarını sınırlandırmasını sağlayabilecektir. Rapora göre bir diğer bulgu ise, *“Lider’in olası değişimi İran dış politikasında, gelecek halefin görüşlerine göre keskin değişimlere sebep olabileceği”* şeklindedir (Katzman, 2018, s.64). Bu saptamanın İran sistemi/gerçekleri göz önüne alındığında çok zor bir ihtimal olduğu söylenebilir. İran'da Lider'in sosyal, dini ve siyasal statüsü dikkate alındığında karar yapısı içerisindeki kurumların etki ve rolleri Lider'e görece sınırlı bir hareket alanı bırakmaktadır. Lider her ne kadar nihai karar birimi olarak sistem içerisinde ayrıcalıklı bir konuma sahip olsa da karar süreci işletilirken pek çok aktör sürecin işleyişine katkıda bulunarak Lider'i tercihlerinde etkileyebilmekte hatta ilke olarak denetleyebilmektedir.

Bu noktadan hareketle ABD'nin, yeni yaptırımlarla İran üzerinde yapmaya çalıştığı, politikasını değiştirmesini sağlamak adına İran toplumu üzerinden İran rejimini köşeye sıkıştırmak olarak açıklanabilmektedir. Bu hamle çok açıdan değerlendirilebilir. Muhafazakâr çizgiye yakın olan Lider'in, 2015 Nükleer Anlaşması'na izin vermesi ile Ruhani Hükümeti'nin yaptığı anlaşma, kısa vadede reformcuların lehine olmuştur. Öte yandan halkın rahatsızlığını gözetmek durumunda olan Lider, Ruhani Hükümeti'ni eleştirmekten geri kalmamıştır. Lider eleştirilerini zaman zaman kendi demeçlerinde, kimi zaman da kendisine bağlı devlet kurumları liderleri üzerinden yapmaktadır. İslami rejimde, kurumsal olarak önemli olan, dış politika da dahil olmak üzere bir aktör olarak doğrudan Lider Hamaney'in emrinde olan İran Devrim Muhafızları Komutanı Muhammed Ali Caferi, İran ile P5+1 ülkeleri arasında yapılan nükleer

görüşmeleri istisna olarak değerlendirmiş ve Ruhani Hükümeti'nin yönetim biçimini eleştirerek, halkın geçim derdi ve ekonomik sorunların, düşmanların çabaları ve ülkedeki yönetimin gidişatı nedeniyle bir açmaza evrildiğini belirtmiştir (Sputnik News, 2018). Bu noktada belirtmek gerekir ki, 2000'li yıllar itibariyle, İran'ın komşularına yönelik gerçekleşen ABD müdahaleleri İran dış politikasının önceliklerini değiştirmiş, bu durum Hamaney'e bağlı Devrim Muhafızları Ordusu'nun dış politikada etkinliklerinin artmasına sebep olmuştur (Alagöz, 2013, s.87-88).

Hamaney, ABD'nin Nükleer Antlaşma'dan çekilmesi sonrası yaptığı bir açıklamada, ABD ile görüşmeleri yasakladığını ve ABD'nin güvenilemez olduğunu bir kere daha ispatladığını belirterek, İran hükümetini de bu anlaşma sebebiyle suçlamıştır (Independent, 2018). Lider, ABD'nin anlaşmadan çekilmesi sonrasında anlaşmayı sürdürmek adına AB'ye yaptığı çağrıda ABD'ye rağmen İran'la enerji alışverişi dahil ticarete devam edilmesi gerektiğini belirtmiştir (Özalp, 2018). Dışişleri Bakanı Zarif ise, *"ABD devrimin başından bu yana İran rejimine ve halkına düşmandı. Şimdi de düşman, gelecekte de düşman olacaktır. Bu işin Cumhuriyetçileri veya Demokratları yok. Sadece metotları farklı"* şeklinde konuşmuştur (NTV, 2018). Bu bağlamda vurgulanan ülke içi siyasal mekanizmaların her birinin kendi çıkar ve politikaları olduğu şeklinde değerlendirilebilir. Dolayısıyla bu aktörler arası denge mekanizmalarının tepkileri Lider'e yansımaktadır.

Hamaney, Ruhani Hükümeti'ne yönelik, *"Avrupalılarla ilişki kurmayalım demiyorum fakat güvenden bahsediyorum. Benim tavsiyem, ABD gibi onlara da güvenmesinler. Yetkililerimize nükleer müzakereler sırasında ABD'nin sözlerine ve imzalarına güvenilmemesi gerektiğini söyledim. Sonuç olarak, ABD ile müzakereye oturan yetkililer şimdi çıkıp 'ABD güvenilmez' diyor"* şeklinde uyarmıştır (Dursun, 2019a). Bu bağlamda, ABD, anlaşmadan çekilme sonrası yeni ve güçlü yaptırımlarla İran ekonomisini hedef almıştır. AB'nin anlaşmadan doğan yükümlülükleri yerine getirmemesi de İran açısından tepkiye sebep olmuştur. ABD'nin anlaşmadan çekilmesinin yıldönümünde İran'dan yapılan açıklamada Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani anlaşmadaki diğer beş ülkeye yönelik olarak, İran'ın anlaşmadan doğan kazanımlarının korunmadığını belirterek, *"nükleer anlaşma kapsamında uranyumu yüzde 3,67 zenginleştirmeye yükümlüyüz ancak 60 gün sonunda 5 ülkeyle bir sonuca varamazsak bu yükümlülüğümüzü sona erdireceğiz"* demiştir (Dursun, 2019b). Lider Hamaney'in ülkenin en üst düzey yöneticileri, yürütme ve yargı erki

başkanlarıyla görüşme sonrası yaptığı açıklamada, ABD ile bir savaş yahut şimdiki hükümet görevdeyken yeni bir müzakere olamayacağını belirtilmiştir (Tehran Times, 2019).

Değerlendirme

Ayetullah Humeyni'nin hayata geçirdiği, Şii dünyasının kalanından bir kopuşu ve farklılaşmayı simgeleyen bu makam İran'a özel ve öznelidir. Lider'lik makamının ortaya çıkışında İslami, mezhebi yahut bir başka deyişle inançsal kaynaklar olduğu kadar, Pehlevi monarşisi sırasında yaşananlardan duyulan rahatsızlığın da Velayet-i Fakih sisteminin oluşumuna ve anayasal konumuna etki ettiği değerlendirilmektedir. Bu bağlamda yeni kurulan rejimin kurumlar arası denge-kontrol mekanizmalarını oluşturduğunu ve güç dağılımını bu doğrultuda yaptığını söyleyebiliriz. Velayet-i Fakih ise Humeyni nazarında “yanılmaz olanın temsilcisi” olarak bu kurumlarla birlikte, fakat bu kurumların üzerinde bir yönetici, denge kurucu ve yol gösterici pozisyonda konumlanmıştır. İran'da yürütme de bu noktada Hamaney'in etkisi altında işlemektedir.

Sistemsel düzeyde ABD, AB ve BMGK'nın uyguladığı yaptırımlar, kısıtlamalar ve izolasyonist politikaların sınırlı bir etkisinin olduğu söylenebilir. Ancak bunlar İran karar yapısında ve karar birimleri üzerinde kısıtlayıcı etki yaratmaktadır. Öte yandan, iç politik sınırlamalara bakıldığı zaman uygulanan yaptırımların yarattığı ekonomik sorunlar ve güvenlik problemleri mevcuttur. Bütün bunlar bağımlı değişken olan dış politika kararlarında Lider'in yerel ve uluslararası dengeleri gözetererek tercihlerini değerlendirmeye yöneltmekte, kararlarına etki etmekte ve üzerinde baskı yaratmaktadır. Bu açıdan İran'da [dini] Lider'in karar yapısındaki rolü'nün M. Hermann'ın tipolojisine göre çoklu otonom aktör olarak tanımlanması mümkündür.

İran'ın nükleer çalışmaları bölgenin gidişatı ve siyasetinin getirdiği bir gerçeklik olmuştur. ABD'nin politikaları, sistemine müdahil olamadığı İran'ın ekonomisini hedefleyerek, iç siyasette İran rejimini köşeye sıkıştırma, baskılandırma, cezalandırma çabası olarak değerlendirilebilir. Zira bölgenin oyun kurucu gücü ABD'nin müdahil olamadığı bir rejim ve bu rejimin ne yapacağı öngürülemeyen politikaları mevcuttur. ABD çıkarları ile örtüşmeyen bir aktör olarak İran, Ortadoğu'da güç göstermektedir. ABD ve müttefikleri tarafından nükleerleşmiş bir İran'ın, Ortadoğu'da artan gücü büyük bir soru işareti olacaktır. Öte yandan İran'ın, doğusunda nükleerleşmiş komşularına ek olarak, İsrail'in de nükleer güç olması ve

jeopolitik çatışma alanlarının varlığı, nükleerleşme siyasasındaki temel parametrelerden biridir. Bu noktadan hareketle, başta Lider olmak üzere, yönetim organlarının dönemsel olarak nükleer politikalar konusunda anlaştığı söylenebilir. İran'da genel politik çerçeveyi belirleyen Lider'den sonra devlet yönetimindeki çeşitli gruplarda muhafazakârlar kuvvetlidir.

İran açısından nükleerleşmeye ilişkin faaliyetlerdeki sürekliliğin sağlanması bir açıdan rejim bekası ile de yakından ilintilidir. Dahası 1979 sonrası rejimi değişen İran, kendisine yönelik uygulanan politikaları doğrudan varlığına, toprak bütünlüğüne yönelik tehdit olarak görmektedir. Çünkü söz konusu rejim kurulduğu tarihten günümüze, ABD ile olan ilişkilerinin sınırı çok net çizilmiş ve kendisini ABD'nin karşısında konumlandırmıştır. Bu bağlamda, İran, ABD ile karşıtlığına rağmen masaya oturmuş ve diplomatik, barışçıl yöntemleri tercih ettiğini göstermiştir. ABD'nin Irak'ı işgali sonrası dönemde Ahmedinejad gibi muhafazakâr ve katı söylemlere sahip bir cumhurbaşkanı yönetime gelmiş ve tehdit hissedilen İran'ın söylemleri sertleşmiş ve kriz tırmanmıştır (bkz., BBC, 2005b). İran'a yönelik tehdidin arttığı bu dönemde, sertleşmenin bölgesel faktörlerin ve dış şokların yansıması olduğu söylenebilir.

Nitekim İran, Hasan Ruhani döneminde nükleer müzakerelerde başarılı bir diplomasi yürüterek anlaşmaya varmıştır. Bu dönemde rejimin ve sistemin gereği olarak, Lider'in izni ve bilgisi dahilinde anlaşmaya varılmıştır. Fakat Hamaney'in, anlaşmanın imzalandığı günlerde dahi ABD'ye güvenilemeyeceğini söylemesi, İran sistemi içindeki muhafazakârların tepkilerini dengelemek ve Hamaney'in kendi algılarının da konuya yansıması olarak değerlendirilebilir. Anlaşmanın üzrinden üç yıl geçmeden ABD'nin resmen anlaşmadan çekilip yeni ve kapsamlı yaptırımlarla dönmesi, rejim içinde tepki gösteren muhafazakârları haklı çıkarmış ve iç politikada Ruhani yönetimi için sarsıcı olmuştur.

Genel ve somut olarak belirtmek gerekirse, İran rejimi sivil nükleer enerji çalışmalarını hak olarak görmekte ve çifte standart olduğunu iddia ettiği tüm ambargo ve yaptırımların kaldırılmasını savunmaktadır. Süreç içerisinde diplomasiden kaçmayan İran, kendi kendine yeter hale gelerek hayatta kalmışsa da, ekonomisi ağır yaptırımlar etkisinde, olması gerekenden çok farklı noktadadır. Öte yandan bu durumun İran'da milli bilinç ve toplumun birliğine de hizmet ettiği söylenebilir. İran özelinde rejimin kimliği, iç siyaseti ve düşman algıları yönetim açısından değişmemektedir. Bu noktada, Lider'in anayasal olarak devlet içindeki dengeleri

gözetmek zorunluluğu da göz ardı edilmemelidir. Lider, birçok dengeyi gözeterek dış politika oluşturmaktadır.

Kriz, Lider Hamaney döneminde başlamış, tırmanmış, nükleer anlaşma ile bir süreliğine rahatlamış olsa da, ABD'nin anlaşmadan çekilmesi ile İran için yeniden bir soruna evrilmiştir. Lider'in nükleer çalışmalarla ilgili olarak farklı dönemlerde cumhurbaşkanlarına izin verdiği farklı politikalar, uluslararası sistemden algılanan tehditlerin etkisinde uygulanmıştır. Hamaney, uluslararası sistemin baskılarına, İran için algıladığı tehditlere rağmen nükleer çalışmalar konusunda geri adım atmayarak karşılık vermiştir.

Dönem bazında bakıldığında, 2003 sonrası İran'ın bölgede maddi güç kazandığı da göz önüne alınırsa, İran'ın ağır ekonomik ve siyasi bedellere rağmen nükleer çalışmalarda ısrarcı olduğunu söylemek mümkündür. Lider, genelde rejimin kimliğinin etkisinin dışına fazla çıkmayarak sistemi okumakta ve müzakere mantığına uygun rasyonel tercihler üretmektedir. Çok köklü değişiklikler olması için ya savaş gibi olağanüstü bir gelişme ya da Ayetullah Humeyni gibi karizmatik bir lider çıkması beklenebilir. Aksi durumlar için rejimin kimliğini oluşturan öğeler Lider'i sınırlandırmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abrahamian, E. (2014). *Modern İran Tarihi*, 3.bs., çev. Dilek Şendil, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Alagöz, B. (2013). "İran İslam Cumhuriyeti Dış Politikasında Etkili Bir Unsur Olarak Güvenlikleştirme Siyaseti: 2003 Irak Savaşı Sonrası İran'ın Basra Körfezi Politikası", (Yayımlanmamış Doktora tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Alagöz, B. (2017). 2003 Irak Savaşı Sonrası Basra Körfezi'nde Etkili Bir Unsur Olarak Güvenlikleştirme Siyaseti, *Avrasya İncelemeleri Dergisi - Journal of Eurasian Studies (AVID)*, V/2 (2016), 233-272.
- Djalili, M. R.ve Kellner T. (2011). *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, çev. Reşat uzmen, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Dursun, A. (2019a, 8 Şubat). "Hamaney'den Hükümete 'Avrupa'ya Güvenmeyin' Uyarısı". *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/hamaneyden-hukumete-avrupaya-guvenmeyin-uyarisi-/1387087>. (Erişim Tarihi: 2019, 8 Mayıs).
- Dursun, A. (2019b, 8 Mayıs). "İran'dan Nükleer Anlaşmada Kalmak İçin 60 Günlük Süre", *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/irandan-nukleer-anlasmada-kalmak-icin-60-gunluk-sure/1473024>. (Erişim Tarihi: 2019, 8 Mayıs).

- Efegil, E. (2012). “İran’ın Dış Politika Yapım Sürecini Etkileyen Unsurlar”, *Ortadoğu Analiz* Cilt: 4 – Sayı:48.
- Gündoğan, Ü. (2010). *İran ve Ortadoğu*. Ankara: Adres Yayınları.
- Hadian, N. (2004). Iran’s Nuclear Program: Context and Debates. Geoffrey Kemp (Ed.) *Iran’s Bomb* American and Iranian Perspective içinde (s. 51 - 67). The Nixon Center, Washington D.C.
- Hermann, M. G. ve Hermann, C. “Who Makes Foreign Policy Decisions and How: An Empirical Inquiry”, *International Studies Quarterly*, Cilt 33, No.4, Aralık 1989, s.361-387.
- İlhan, Ö. (2011). “The Iranian Nuclear Issue: Assessment of Turkey’s Role”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), ODTÜ, Ankara.
- İlknur, M. (2009). *İmam Mehdi’den Humeyni’ye İran*, İstanbul: Cumhuriyet Kitap.
- Juneau, T. (2015) *Squandered Oportunity: Neoclassical Realism and Iran Foreign Policy*. Stanford: Stanford University Press.
- Katzman, K. (2018) “Iran’s Foreign and Defense Policies”, <https://fas.org/sgp/crs/mideast/R44017.pdf>, [28/11/2018].
- Knowlton, B. (2017) “Bush Says Iran Nuclear Project Raises War Risk”, *The New York Times*, <https://www.nytimes.com/2007/10/17/washington/17cnd-prexy.html>, [11/11/2018].
- Moazami, B. (2018). *İran’da Devlet, Din ve Devrim 1796’dan Bugüne*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Moslem, M. (2002). *Factional Politics in The Post Khomeini Iran*. Syracuse: Syracuse University Press.
- Özalp, G. (2018). “AB-ABD Hattında Yüksek Gerilim”, *Hürriyet*, 2 Ocak 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/ab-abd-hattinda-yuksek-gerilim-40831592>, “[02/01/2019].
- Rezaei, A. A. (2008). *Iran’s Foreign Policy From Khatami to Ahmadinejad*, ed. Anoushiravan Ehteshami, Mahjoob Zweiri UK: Ithaka Press.
- Richter, E. (2016). “Operational Code Analysis of Iran’s Supreme Leadership-Ayatollahs Khomeini And Khamenei”. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bilkent Üniversitesi, Ankara.
- Sinkaya, B. (2011). “İran İslam Cumhuriyeti’nde Siyasal Yapı ve Yönetim”, *Ortadoğu Siyasetinde İran*, ed. Türel Yılmaz, Mehmet Şahin, Ankara: Barış Kitabevi.
- Taflıoğlu S. (2013). “İran İslam Cumhuriyeti’nde Egemenlik ve Meşruiyet Kaynağı “Velayet-i Fakih”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 68, No. 3, 101.
- UN Security Council Resolutions Number: 1696, 1737, 1747, 1803, 1835, 1929, <https://fas.org/sgp/crs/mideast/R44017.pdf>, Iran’s Foreign and Defense Policies.
- Üstün, İ. S. (1999). *Humeyni’den Hamaney’e İran İslam Cumhuriyeti Yönetim Biçimi*, İstanbul: Birleşik Yayıncılık.
- Yeşilyurt, N. (2013). “İran Nükleer Krizi”, *Türk Dış Politikası, Cilt III: 2001-2012*, ed. Baskın Oran, İstanbul: İletişim Yayınları.
- “5 Soruda İran’la Nükleer Anlaşma”, (2015, 14 Temmuz). *BBC*. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/07/150714_bes_soruda_iran_nukleer, (Erişim Tarihi: 2018, 14 Temmuz).
- “Ayatollah Ali Khamenei Criticises 'Arrogance' of the United States Following Nuclear Deal”, *The Telegraph*, (2015, 18 Temmuz).

- <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/iran/11748176/Ayatollah-Ali-Khamenei-criticises-arrogance-of-the-United-States-following-nuclear-deal.html>, (Erişim Tarihi: 2018, 10 Aralık).
- “Cumhurbaşkanının ve Bakanların Yetkileri”, <http://anayasa.irankulturevi.com/III-III-Cumhurbaskaninin-ve-Bakanlarin-Yetkileri-1190i.cgi>, (Erişim Tarihi: 2019, 1 Mart).
- “Dış Politika”, <http://www.irankulturevi.com/turkce/iran/dis.htm>, (Erişim Tarihi: 2019, 10 Aralık).
- “İran Anayasası”, <http://anayasa.irankulturevi.com/1-Liderin-Nezareti-1237i.cgi>, 2012 (Erişim Tarihi: 2019, 02 Şubat).
- “İran Cumhurbaşkanı Ruhani: ABD Ülkemize Ekonomik Savaş Açtı”, (2018, 5 Kasım). *BBC*, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-46095689>, (Erişim Tarihi: 2018, 5 Kasım).
- “İran Devrim Muhafızları Komutanı Caferi’den Ruhani Yönetimine Eleřtiri”, (2018, 19 Haziran). *Sputnik News*, <https://tr.sputniknews.com/ortadogu/201806191033922745-iran-devrim-muhafizlari-caferi-ruhani-yonetimine-elestiri/>, (Erişim Tarihi: 2018, 28 Kasım).
- “İran Ek Protokolü İmzalandı”, (2013, 19 Aralık). *Deutsche Welle*. <http://www.dw.com/tr/iran-ek-protokolü-imzalandı/a-2527304> (Erişim Tarihi: 2018, 16 Ekim).
- “İran İslâm Cumhuriyeti Anayasa Metni”, <http://arama.irankulturevi.com/ANAYASA%20METN%C4%B0i.cgi>, (Erişim Tarihi: 2019, 2 Ocak).
- “İran Liderinden Nükleer Faaliyet Talimatı: Yeniden Başlatın”, (2018, 4 Haziran). *CNNTÜRK*. <https://www.cnnturk.com/dunya/iran-liderinden-nukleer-faaliyet-talimati-yeniden-baslatin>, (Erişim Tarihi: 2018, 4 Haziran).
- “İran Nuclear Talks Timeline”, (2015, 2 Nisan). *The Guardian*. <http://www.theguardian.com/world/2015/apr/02/iran-nuclear-talks-timeline>, (Erişim Tarihi: 2018, 16 Ekim).
- “İran Savaşı Başlatan Taraf Olmayacak”, (2011, 23 Ekim). *Cumhuriyet*. http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/300190/iran_savasi_baslatan_taraf_olmayacak.html, (Erişim Tarihi: 2018, 16 Eylül).
- “İran Sisteminde Mutlak Liderin Belirleyiciliği”, (2016, 25 Ocak). *TRT Haber*. <https://www.trthaber.com/haber/dunya/iran-sisteminde-mutlak-liderin-belirleyiciligi-231802.html> (Erişim Tarihi: 2019, 25 Mart).
- “İran Uranyum Zenginleştirmeye Yeniden Başlıyor”, (2005a, 5 Mayıs). *BBC*. http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2005/05/printable/050509_iran-nuclear.shtml, (Erişim Tarihi: 2018, 1 Ekim).
- “İran'a Müdahale Gündemde”, *Hürriyet*, (2015, 18 Ocak). <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/irana-mudahale-gundemde-38686632>, (Erişim Tarihi: 2018, 1 Mayıs).
- “İran’ın Siyasi Görünümü”, <http://www.mfa.gov.tr/iran-siyasi-gorunumu.tr.mfa>, (Erişim Tarihi: 2019, 1 Nisan).
- “İran’ın Sivil Amaçlı Nükleer Programa Hakkı Var”, (2013, 25 Eylül). *VOA*. <http://www.amerikaninsesi.com/content/iran-in-sivila-amacli-nukleer-programa-hakki-var/1756487.html>, (Erişim Tarihi: 2018, 15 Eylül).

- “Iran's Supreme Leader Bans Holding 'Any US Talks' After Trump Offer”, (2018, 13 Ağustos). *Indepenedent*. <https://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/iran-deal-us-talks-ban-supreme-leader-ayatollah-ali-khamenei-trump-a8489651.html>, (Erişim Tarihi: 2018, 10 Aralık).
- “İsrail Haritadan Silinsin”, (2005b, 27 Ekim). *BBC Turkish*, http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2005/10/051027_iran.shtml, [16/10/2018].
- “Joint Comprehensive Plan of Action”, <https://www.state.gov/documents/organization/245317.pdf>, (Erişim Tarihi: 2015, 14 Temmuz).
- “Leader's Letter To President Rouhani Regarding the JCPOA”, (2015, 21 Ekim). <http://english.khamenei.ir/news/2336/Leader-s-letter-to-President-Rouhani-regarding-the-JCPOA>, (Erişim Tarihi: 2018, 10 Aralık).
- “Liderin Nezareti, İran Anayasası”, <http://anayasa.irankulturevi.com/1-Liderin-Nezareti-1237i.cgi>, (Erişim Tarihi: 2019, 1 Mayıs).
- “Neither A War Will Happen, Nor Will We Negotiate: Leader”, (2019, 15 Mayıs). *Tehran Times*. <https://www.tehrantimes.com/news/435919/Neither-a-war-will-happen-nor-will-we-negotiate-Leader>, (Erişim Tarihi: 2019, 15 Mayıs).
- “NPT: Non Proliferation Treaty/Nükleer Silahsızlanma Anlaşması”, <http://www.un.org/disarmament/WMD/Nuclear/NPT.shtml> (Erişim Tarihi: 2018, 8 Ekim).
- “President Obama's Speech in Cairo: A New Beginning”, (2009, 4 Haziran). https://obamawhitehouse.archives.gov/files/documents/anewbeginning/SPEECH_as_delivered-Turkish.pdf, (Erişim Tarihi: 2018, 10 Aralık).
- “Text of President Bush's 2002 State of the Union Address”, (2002, 29 Ocak). <https://www.washingtonpost.com/wp-srv/onpolitics/transcripts/sou012902.htm?noredirect=on>, (Erişim Tarihi: 2019, 01 Haziran).
- “Zarif: ABD Devrimin Başından Bu Yana İran'a Düşmandır”, (2018, 27 Haziran). *NTV*. https://www.ntv.com.tr/dunya/zarif-abd-devrimin-basindan-bu-yana-irana-dusmandir,CtIFE6HZKEyrZwGxRGizHQ?_ref=infinite, (Erişim Tarihi: 2018, 11 Ekim).